

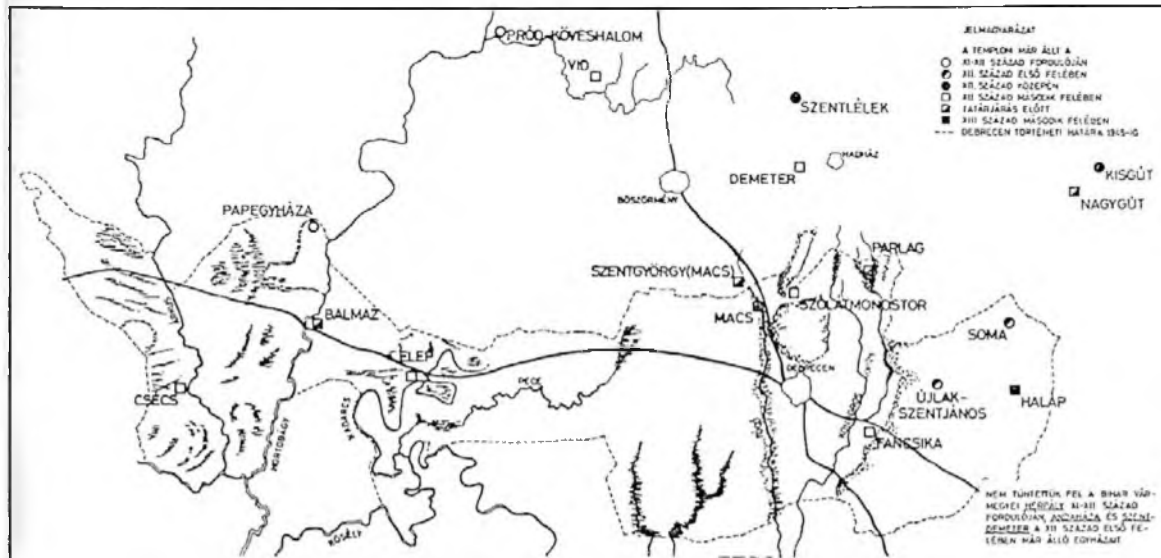
Dr. Mody György: Középkori települések Debrecen történeti határán

Debrecen város határa az 1930-as évek végén 166.286 kat.hold volt. Ebből több mint 48.000 hold a város tulajdona, a többi a polgárságé. A helytörténeti kutatás – elsősorban Zoltai Lajos több évtizedes munkásságára gondolok – már régen tisztázta, hogy ez a hatalmas kiterjedésű határ (a történelmi Magyarországon Szabadkacé mellett a legnagyobb volt) hosszú századok során alakult ki. Nagyjából hasonlóan és azonos okokra visszavezethetően több más alföldi nagy városhoz. Az írott források és a régészeti feltárások bizonyították, hogy ezen a roppant nagy területen a magyarság településrendjének első, 1230 körüli kiteljesedése idején számtalan település létezett. Kisebbszámú határú és lélekszámú falu és úgynevezett prédiúm, földesúri házi gazdaság. Voltak közöttük egyházas és a XI. század után is egyházatlan települések. Többségük a tatárjárás során elpusztult, jónéhány nem is népesedett újra. Ugyanakkor a XIII. század második felétől újabb települések születtek. Ezek egy része a népesség szaporodásával falukettőződéses jött létre, a korábbi falu nagy határának megosztásával. Más részük tervszerű telepítéssel, a földcsűr akaratának köszönhető létezésél. De ezek közül is többet későbbi sorsa újból elnéptelenedésre ítél. Sokat tizedeltek meg az 1348-1360 között többször pusztító nagy járványok. Az utóbbi évtizedek kutatása – néhány esetben egyenesen régészeti bizonyítékkal – azt is tisztázta, hogy az 1350-es évektől az 1410. évektől bezárólag számos falu egy korai „urbanizálódás”-nak nevezhető folyamat során tűnt el. Elsősorban a szűkebb határú és rosszabb talajú, kisebb lélekszámú településeket hagyta ott a jobbágyparasztság részben önként, részben a földcsűr kezdeményezése nyomán. A XV. század végére újból

kiegyensúlyozottá és szilárdá vált a Debrecen környéki településhálózat. A város maga fontos kereskedelmi-ipari központ, ugyanakkor a Hunyadiak földesurassága alatt a korábbi is meghaladó nagyságú uradalom igazgatását innen irányították. A legfejlettebb falvakból jónéhány a mezővárosi szintre emelkedett. Ezután sújtotta jelentős pusztulás településeinket a török hódoltság korának különböző időszakasaiban, elsősorban is a tizenöt-éves háború idején és 1660/61-ben. A későbbiekben a debreceni határt nagyobb falvak egy része még mint néptartó település került a Debreceni család uradalmába a XIII. század második felében és a XIV. század első harmadában. Ezeket a korai birtokokat királyi adománnyal kapták, de a későbbiekben vétellel vagy cserével kezükre jutott falvakra is többnyire utólag királyi megerősítő adománylevelet kértek. A terjeszkedés első szakasza Debrecenről nyugatra történt. Ha éppen nem ősi birtokok voltak, akkor az első szerzemények közé tartozott *Lombfű* későbbi néven *Szentkereszttelek*, *Öndöd*, *Hegyes* és *Balmaz* már a Hortobágy folyó mellett. Az uradalom megalapítója Rophoin bán nyerte el *Macs* falut, Debreceni Dózsa pedig *Elep*, *Cica*, *Soma* és *Fegyvernek* birtokokat 1307-ben, illetve 1311-ben. *Elep* Hegyes-től nyugatra, a többi három pedig Hegyes és Öndöd felett északra helyezkedett el. A Hortobágyon *Zám* és *Csecs* 1297 óta tartozott az uradalomhoz, *Máta* pedig a Dózsa-fiak szerzeménye volt 1328-ban. Debrecenről délre *Torna*, későbbi néven *Boldogasszonyfalva* (majd *Boldogfalva*) 1299-ben lett a Debreceni család birtoka, északon pedig *Mihályfalva* 1285-ben, *Egyházasmacs* későbbi néven *Szentgyörgy* 1322-ben. De terjeszkedett az uradalom keleti irányban – a későbbi erdőpuszták területén – már az 1370-es években. Így vették birtokba a feltehetően már akkor elnéptelenedő *Soma*, *Szata* falvakat és *Likaháza*, valamint *Árokteleke*

prédiúmkat. Mindegyik a későbbi *Nagycsere* területére esett. *Haláp* falu részbirtokát ugyan már 1322-ben megszerezték a Debreceniek, de csak az 1360-as évek után tartozott egész birtokként az uradalomhoz, egészen 1552-ig. A falu határa a szomszédos *Fancsiká*-val és *Bánké*-vel együtt véglegesen majd csak ezeknek a településeknek a XVI. század végi és XVII. századi pusztásodása után került a város polgárainak kezére, részben vétellel, részben zálogos révén. Nagyjából ezzel egyidőben szerezték meg a Hortobágyon *Ohatot*. A pusztabirtokokat a földesúri családok kihalása után Debrecen a királyi kincstárnak vette újból zálogba s majd csak 1854-ben kerültek jogilag is a debreceni polgárok tulajdonába. A hatalmas kiterjedésű debreceni határ így alakult ki négy és fél évszázad során. Az elnéptelenedett, elpusztult középkori falvak templomai közül kilencnek a falmaradványait sikerült feltárni: *Balmaz* XIII. század első harmadában épült egyenes szentélyzáródású templomát 1905-ben, a templom a XV. század első harmadában már rom volt. *Haláp* XIII. században (esetleg csak a tatárjárás után) épült egyenes szentélyzáródású egyházait szintén 1905-ben, a XVII. század második felében már rom volt. *Csecs* XII-XIII. század fordulóján emelt félköríves szentélyzáródású kis templomát 1909-ben. Az egyháznak a XV. század első harmadában már emléke sem élt. *Macs* egyenes záródású szentélyvel – feltehetően bővítés – épített templomának csak keleti felet sikerült 1912-ben megásatni. A templom a faluval együtt a XVI. század utolsó harmadában pusztult el. A XII. század első harmadában már állt *Soma* kis méretű félköríves szentélyzáródású egyháza, de a XIV. század végére a faluval együtt elpusztult. Az alapmaradványokat 1924-ben tárták fel. *Elep* egyházát félköríves szentélyvel a XII. század végén építhették, a tornyát (vagy előcsarnokot) a

Debrecen környéki középkori települések térképe

következő század közepén. A XV. század első harmadában a falu már pusztabirtok. A templom falmaradványait 1934-ben ásatták meg. *Egyházasmacs* vagy *Szentgyörgy* egyenes szentélyzáródású, a falusi templomok között nagyméretű egyháza oklevécs adat szerint már az 1230-as években állott, a XVI. század végén romosodott el. 1981-ben sikerült az alapokat feltárni. *Fancsika* patkó alakú szentéllyel emelt kicsiny egyházát bizonyosan a XII. század elején építették. A templom a falu 1572-ben történt pusztulása után hamarosan elromosodott. 1982-ben kutatták meg a falmaradványokat. A részben a fancsikai határba már a XIV. században beolvadt *Újlak*, más néven *Szentjános* település XII. század első évtizedében épült négykarélys alaprajzú kicsiny temploma a XIV. század közepére rom volt. 1983-ban csak néhány helyen találtunk összefüggő téglákat, de a döngölt agyag-alapozás mindenütt megtalálható volt.

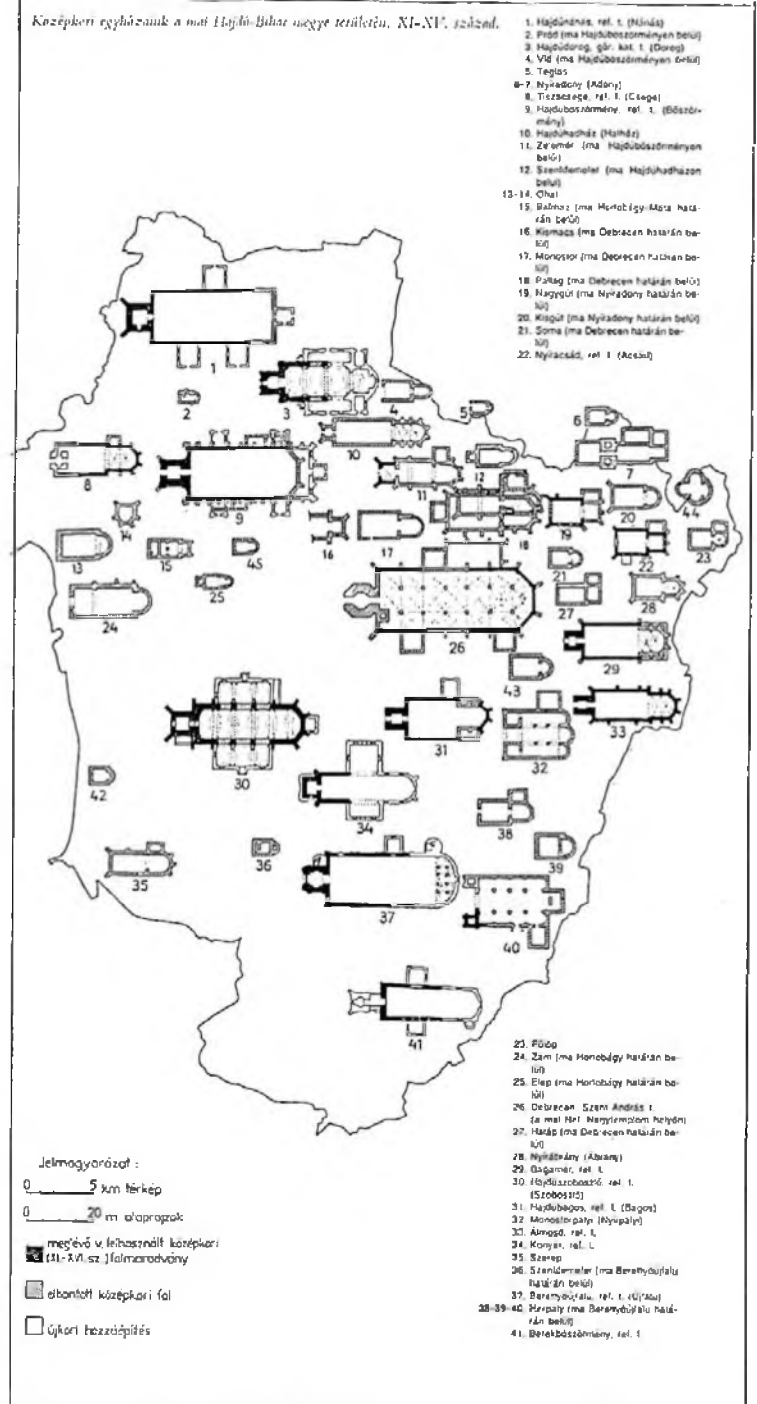
A fent sorolt régészeti feltárások a templomok méretéből, alaprajzából, a szentély záródásából és a térerányból olyan következtetések levonását tették lehetővé, melyek az építési időt pontosították. Ott pedig, ahol a templom körüli temetőből mellékletes sírokat (péncs, ékszer, stb.) is feltártak, még pontosabb időmeghatározást végzhetünk. Kitént, hogy a középkori templomok Debrecen környékén is sok esetben egy évszázaddal, vagy még többel korábban épültek, mint a településre vonatkozó első okleveles adat. Így bizonyos, hogy a XII-XIII. században sűrű településhálózat volt a későbbi debreceni határ területén is.

Dr. Mody György, történész, régész, a debreceni Déri Múzeum osztályvezetője, címzetes egyetemi docens (KLTÉ).

Lónya, református templom

Középkori egyházaink a mai Hajdú-Bihar megye területén, XI-XIV. század.

A térképen alaprájzzal szereplő még:
 42. Boldogasszony halma (Püspökladány, köztemető)
 43. Fancsika, Templomdomb
 44. Nagycsere, Szentjánoshegy
 45. Papegyháza, Hortobágy